

4. Инструкция об организации взаимодействия органов здравоохранения и органов внутренних дел по предупреждению общественно опасных действий психически больных : утверждена Приказом Минздрава ССР № 357 и МВД СССР № 93 от 05.05.1988 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psychiatry.ru>.
5. Козлов А. П. Понятие преступления / Козлов А. П. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 819 с.
6. Литвиненко В. И. Терапевтическая среда психиатрического стационара / Литвиненко В. И. – Полтава, 1995. – 113 с.
7. Малиновский А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права / Малиновский А. А. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 376 с.
8. Назаренко Г. В. Принудительные меры медицинского характера : учеб. пособ. / Назаренко Г. В. – М. : Дело, 2003. – 176 с.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / під заг. ред. Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. : у 2-х ч. – К. : ФОРУМ, 2001. – Ч. 1. – 393 с.
10. Никонов В. П. Особенности внебольничной профилактики общественно опасных действий больных с психотическими проявлениями шизофрении / Никонов В. П. // Социальная и клиническая психиатрия. – 1993. – Том 3. – Выпуск 3. – С. 42-46.
11. Приходько Т. М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Т. М. Приходько. – К., 2001. – 23 с.
12. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 10.02.1988 р. // ВВР УРСР. – 1988. – № 8. – Ст. 212.
13. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 3 червня 2005 р. [Електронний ресурс]. – К. : CD-издательство «Инфодиск», 2007. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266 ; 32 Mb RAM ; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з контейнеру.
14. Спасенников Б. А. Принудительные меры медицинского характера: история, теория, практика / Спасенников Б. А. [предисл. заслуж. деятеля науки РФ, д-ра юрид. наук, проф. Ю. М. Антонына]. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 412 с.
15. Уголовный кодекс Украины : научно-практич. комментарий / отв. ред. Яценко С. С., Шакун В. И. – К. : Правові джерела, 1988. – 1088 с.
16. Ходимчук О. О. Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. О. Ходимчук. – К., 2005. – 23 с.
17. Цымбал Е. Ограниченная вменяемость : дискуссионные вопросы теории и правоприменительной практики / Цымбал Е. // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 58.
18. Шишков С. Н. Влияние психических аномалий на способность быть субъектом уголовной ответственности и субъектом отбывания наказания / С. Н. Шишков, Ф. С. Сафуанов // Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 82-90.

Надійшла до редакції 23.10.2011

ШАЛГУНОВА С.А.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.91

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЗА УЯВЛЕННЯМИ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЮРИСТІВ: АНТРОПОЛОГІЧНА ТА СОЦІОЛОГІЧНА ШКОЛИ

Автор розглядає кримінологічні погляди прибічників антропологічної та соціологічної шкіл на особу злочинця, у тому числі насильницького, з часу виникнення Київської Русі до кінця XIX століття.

Ключові слова: покарання злочинця, особа злочинця, особа насильницького злочинця, теорія причин злочинності.

Автор рассматривает криминологические взгляды сторонников антропологической и социологической школ на личность преступника, насильственного в том числе, с момента возникновения Киевской Руси до конца XIX века.

Ключевые слова: наказание преступника, личность преступника, личность насильственного преступника, теория причин преступности.

The author examines the scientific points of view of supporters of anthropological and

sociological schools to personality of violent criminal from the moment of origin of Kievan Rus to the end of XX age.

Keywords: *punishment of criminal, personality of criminal, personality of violent criminal, theory of causations of crime.*

Узагальнення вітчизняного досвіду вивчення особи злочинця та увага до одного із її типів – особи насильницького злочинця – представляє науковий інтерес у зв'язку із тим, що сучасна насильницька злочинність має відносно стабільні показники. Проведене нами дослідження підтверджує висновок, що з часів формування перших державних утворень на території сучасної України виникав інтерес до осіб, котрі порушували встановлені правила, звичаї у суспільстві та закони. Однак ґрунтовних та цілеспрямованих досліджень особи злочинця не було. У працях вчених з давніх часів і до 1917 р. можна знайти тільки спроби висвітлення різних аспектів сучасного кримінологічного поняття «особа злочинця». При переході від побутового розуміння світу до особистісного філософи та юристи звернули увагу на людину, вперше всі цінності стали розглядатися крізь призму суспільних відносин. У цей час, на наш погляд, і відбувається формування сучасних кримінологічних теорій про особу злочинця як людини, яка незаконно порушила права іншої особи, і у цьому розумінні соціально небезпечної.

Обрана тема дослідження виконується в межах дисертаційного дослідження і відповідає тематиці кримінологічних досліджень в Україні, Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 рр. (затверджені наказом МВС України від 29.07.2010 р. № 347), Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст. та рекомендацій Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України, планам науково-дослідної роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ і його кафедри кримінального права та кримінології.

Метою даної статті є аналіз вітчизняних досліджень представників антропологічної та соціологічної шкіл, наукових поглядів на особу злочинця та їх впливу на подальший розвиток кримінологічного вчення про особу насильницького злочинця.

Проблема вивчення особи, яка вчиняє суспільно небезпечні, протиправні діяння, з появою права визначена як особа злочинця, турбувала людей в усі часи. На різних стадіях розвитку цивілізованого суспільства розуміння змісту особи злочинця, попередження з його боку вчинення правопорушень та злочинів змінювалося. До вказаних проблем зверталися А. Бернер, В. Бехтерев, С. Будзинский, С. Герберштейн, О. Горегляд, М. Гернет, Д. Дріль, М. Духовської, М. Таганцев, П. Тарновська, І. Фойницький, В. Чиж, М. Чубинський, А. Ющенко та інші. Роботи зазначених авторів стали передвісниками та підґрунтям проведення подальших кримінологічних досліджень.

Вітчизняну юридичну науку в тій або іншій формі завжди цікавила особа злочинця. Осмислення цього феномена в період раннього середньовіччя (початок XI – кінець XIII ст.) відбувалося в межах переходу від звичаєвого до писаного права. Це була епоха створення і чинності «Руської Правди». Відразу підкреслимо, що це джерело дозволяє нам визначити, як уявляли наші предки особу злочинця. Злочинцем вважалася особа, що володіє свободою волі й свідомістю.

Кримінально карані діяння, вчинені холопами, не вважалися злочинами і не тягли покарання, оскільки холопи були невільними. При вчиненні кримінального делікту іншими (дієздатними) особами потрібно було встановити наявність усвідомлення неправоти діяння. Так, при втраті речі або втечі холопа вільна особа, котра знайшла річ або сховала втікача і не знала про втрату або втечу, не підлягала відповідальності. Але ж якщо особі стало відомо про втрату або втечу, то всякий, хто утримує у себе чуже, вважався злочинцем і підлягав покаранню у виді стягнення кримінального штрафу.

Законодавці часів «Руської Правди» для визнання особи злочинцем вважали необхідним не тільки наявність елементів свободи волі й усвідомлення, але й присутність злої волі. При цьому розрізнялася, якщо говорити сучасною мовою, ступінь усвідомлення «злої волі» або рівень суспільної небезпеки особи злочинця, що виявлялося у передбаченні різних наслідків діянь та передбаченні за їх вчинення кримінальних штрафів за різні за ступенем суспільної небезпеки діяння. Уже в ту епоху враховувалося, що свідомість та воля індивіда можуть бути тимчасово паралізовані (через стан афекту), внаслідок чого відповідальність за вчинення кримінально каранних діянь у подібному стані виключалася.

Зміна ступеня винності злочинного діяння залежно від прояву у злочині сукупності волі

декількох осіб або від вчинення злочину під впливом або примусом з боку інших осіб і встановлення відповідних відмінностей кримінальної відповідальності за такі діяння (за головну винність – більша відповідальність) свідчить про те, що особа злочинця являла собою неоднозначне явище. Вона розглядалась і як особа людини, яка може вчиняти злочини не стільки за внутрішньою прийнятністю злочинного способу досягнення мети, скільки під впливом інших осіб. Тут, на наш погляд, отримала початок вітчизняна кримінологічна типологія особи злочинця.

Психічне ставлення особи до кримінально караного діяння і його наслідків не знаходить достатнього відбиття в джерелах права, що дійшли до нас. Хоча термін «вина» зустрічається уже в українських документах X ст., але розкрити його точне смислове значення важко [1, с. 52-53]. В.А. Рогов з обережністю припускає, що в уставах Церкви маються на увазі певні елементи психічного або розумового стану особи злочинця. У правових документах XIV–XV ст. психологізації поняття взагалі не відбувається (договори з Візантією 911 і 944 рр., Двінська Уставна Грамота 1398 р., Білозерська грамота 1488 р., позикова грамота Пскова XV ст.).

Основоположними моментами, за якими особа злочинця відрізнялася від особи законослужняного громадянина, були деформація волі та свідомості, соціальна приналежність, що є актуальним і на сьогодні для сучасної кримінології та кримінального права. Пізніше увага зверталася на вік, стать, соціальне становище і винність особи злочинця, що розглядалися в межах кримінального права, хоча багато її аспектів мали кримінологічне значення. У XV–XVII ст. сама особа злочинця цікавила дослідників менше, ніж її діяння та покарання за них. Холоп ще залишався річчю, але поступово на нього розповсюдилася кримінальна відповідальність (пан відповідає відібранням маєтку за ненадання до суду своїх селян-злочинців). Статус свободи все ж таки продовжує залишатися підставою кримінальної відповідальності (тобто визнання особи злочинцем).

Прямої вказівки на вік, з якого особа вважається дієздатною і дозволяється її притягнення до кримінальної відповідальності, в документах того періоду немає, але дослідження різних джерел і думок того часу [2] М.С. Таганцевим дозволили йому дійти висновків, що від кримінальної відповідальності звільнялися діти віком до 7 років та божевільні (Новоуказні статті 1669 р. до Уложення 1649 р., ст. 108). Але у тих самих законах указувалося на відповідальність за деякі види злочинів з 12 та 14 років [3, с. 19].

За змістом Судної грамоти Пскова XV ст. делінквент фігурує як хтось абстрактний. В Уложенні 1649 р. та Новоуказних статтях аморфність вікових характеристик особи злочинця зберігається. В даному випадку необхідно пам'ятати, що йдеться про середньовіччя. Людина більше знаходилася під владою релігійних норм, ніж світських. Тому й вік кримінальної відповідальності був релігійним. Особа розглядалася як створіння Боже, що розвивається за встановленими законами. Порушення кримінально-правових заборон розглядалося як гріх. Тобто особа злочинця характеризувалася наявністю гріховних начал у людині. А потенційна можливість грішити визначалася із семирічного віку [4].

Ступінь участі в діянні свідомості і волі, тобто вина особи у вчиненому діянні, визначається низкою статей Уложення 1649 р. за окремими видами злочинів (складання підроблених документів, вбивство тощо). Проте розуміння вини у середньовіччі істотно відрізняється від значення, що стало пізніше вкладатися у це визначення і що становить сутність особи злочинця. «Зла воля» злочинця, згідно з аналізованими джерелами, була результатом дії на індивіда сатанинських сил. Тому людське тіло, що є «вмістилищем» цієї диявольської сили, треба було піддавати тортурам, катуванням і страдам для вигнання біса [5, с. 157-158]. Характерною межею підходу до особи злочинця у Київській Русі була не боротьба із внутрішніми грішними помислами, які призводять до злочину, що було властиво освіченій середньовічній Європі, а відповідальність за вчинене діяння. Г. Фельдштейн у декількох монографіях з історії вини розробив основи для розуміння її як філософської категорії. Він підкреслював, що середньовічний кримінальний та церковний закони ґрунтуються на об'єктивному ставленні, а потім поступово відбувався поворот до особи злочинця, тобто перехід до суб'єктивного вмінення [6].

У XVIII ст. особа злочинця ще не досліджувалася в межах кримінології, оскільки не існувало самої науки. У юридичних трактатах того часу недостатньо уваги приділялося суб'єкту злочинного посягання. І у XVIII ст. вік злочинця довго залишався невизначеним. Наказ Катерини II, Військовий артикул Петра I не містили вказівки на вік злочинця. Проте стали виділяти вік неповнолітньої особи, верхня межа якого була 17 років. Особи до 17 років не могли підда-

ватися страті, але інші види покарання їм призначали. Отже, була передбачена пом'якшена відповідальність, що наступала для особи, котра вчинила злочин у віці від 10 до 17 років [7, с. 362]. Аналіз артикулів Петра I свідчить, що в них розрізнявся умисний злочинець; злочинець, який вчинює злочин під тиском пана (з примусу); випадковий злочинець. Тут убачаються перші витoki типології особи злочинця.

О. Горегляд у своїй монографії в центр уваги поставив злочинця і його концептуальна позиція розгорталася навколо особи злочинця [8]. Звернення до особи злочинця як до причини злочину, що почалося у всьому світі після виходу праці Ч. Ломброзо «Злочинна людина», не обійшло і українських учених: юристів, медиків, фізіологів. До цього часу представники класичної школи кримінального права свободу волі індивіда вважали основною рушійною силою в механізмі злочинної поведінки. Аналізуючи кількість вчинених злочинів, М.В. Духовський писав: «Якщо є одна причина – воля, і якщо воля ця свободна, то яким чином можуть вчинюватися злочини з року в рік почти в одній і тій самій кількості?» [9, с. 11].

Роботи вітчизняних вчених велися паралельно з дослідженнями їх зарубіжних колег. Тому, хоча Ч. Ломброзо і вважається родоначальником вчення про особу злочинця, але його праці засновані на матеріалах та висновках його попередників, а також на працях учених, які працювали водночас із ним. Так, Ч. Ломброзо в своїх роботах посилався на результати досліджень особи злочинця нашої співвітчизниці П.Н. Тарнавської [10, с. 280-390].

Н.А. Неклюдов провів дослідження феноменологічного характеру. Використовуючи методологію Кетле і Геррї, він узагальнив статистичні дані про вікові межі злочинців, які вчинили різні категорії злочинів й намагався знайти зв'язок кожного віку з характером тих злочинів, до яких злочинці даної вікової групи мали найбільшу схильність [11]. Пояснювальне значення цієї роботи невелике, а в деяких випадках поверхове й невірне. Цінність її полягає у тому, що був закладений початок вивчення особи, яка вчиняє злочин, з метою виявлення зовнішніх типових рис. При цьому увага звертається і на особу, яка вчиняє вбивства, хоча виділення особи насильницького злочинця в окрему категорію ще немає.

На зміну класичній школі кримінального права прийшла позитивістська, прихильником якої був Д.А. Дріль. Для розвитку кримінологічних досліджень особи злочинця величезне значення мали його роботи про малолітніх злочинців, в яких розглядалися й загальні питання вивчення особи, а також деякі інші праці [12].

Аналізуючи роботи західних учених (Ломброзо, Мореля, Ле Бона та ін.), Д.А. Дріль стверджував про існування органічних основ злочинності, поза якими вона не може існувати. На його думку, будь-який злочинець, оскільки його діяння не є лише наслідком збігу особливо несприятливих обставин, оскільки він не страждає будь-якою формою душевних (психічних) хвороб у власному значенні цього слова, являє собою у момент вчинення злочину більш-менш стійко порочний організм, що виявляється зовні і у відповідних порочних діях, які є вираженням вад його організації. Д.А. Дріль вважав, що не існує корінної відмінності між психічно хворим і душевно здоровим злочинцем [13, с. 89-90; 116-117]. Проте він застерігав від трактування його вчення як визнання безвідповідальності злочинця. Злочинець не виключає осудності. Науковець вважає злочинця об'єктивно невільним у своїй діяльності, що завжди визначалося вченими-попередниками, згідно із загальним для всього всесвіту законом причинності. З суб'єктивної сторони, на його думку, достатність сили центру чуттєвих потягів затримувати, пригнічувати і спрямовувати ці потяги, що є результатом збудження чуттєвих центрів, і є свободою волі, тобто суб'єктивною свободою [13, с. 144]. Д.А. Дріль вважав термін «природжений» або «невиправний» злочинець невдалим, оскільки він був певним ярликом. На думку вченого, люди не народжуються фатальними злочинцями, вони можуть успадковувати особливу психофізичну організацію, що схилає до злочину. Але саме від оточення залежить, чи стануть вони такими [13, с. 216]. Деякі висновки Д.А. Дрїля багато в чому передбачили ідеї К.-Г. Юнга про колективне несвідоме і його вплив на злочинність: «перехід придбаних психічних особливостей від предків до їхніх нащадків і визначення долі останніх діями перших представлені та являють собою факти, що спостерігаються повсякденно» [13, с. 269]. При появі людини на світ у ній немов воскресають до нового життя душі її предків, але, звичайно, не як колишні, що знов прокинулися, «я», а як суми властивих їм психічних особливостей, зумовлених успадкуванням органічних особливостей.

Дотримуючись в основному антропологічного напрямку у вивченні особи злочинця,

Д.А. Дріль критикує Ч. Ломброзо, не погоджуючись із його висновками про схожість злочинців з дикунами, відзначаючи, проте, значення його досліджень для розвитку вчення про особу злочинця. Безперечною заслугою Д.А. Дрілья щодо криминологічного вивчення особи насильницького злочинця полягає в одній із перших у вітчизняній науці спроб типології, яку він привів (не згадуючи цього терміна) стосовно вбивць. Він виділяв вбивць, які відчувають загадковий потяг до крові і виявляють незвичайну схильність до вбивств, що надає їм сексуального задоволення, та осіб, котрі обирають вбивство як спосіб придбання коштів для життя і покупки різноманітних насолод – те, що ми б зараз назвали вбивством «із користі» [14, с. 185-241].

Значення робіт Д.А. Дрілья полягає у тому, що в них є тонке спостереження і обґрунтовані висновки щодо проблем вивчення саме особи насильницького злочинця.

Прихильником кримінально-антропологічної школи був доктор медицини, професор В.Ф. Чиж, який визнавав тіло і душу за окремі субстанції, що поєднані в людині, але розвиваються за власними законами, у зв'язку із чим вони повинні вивчатися окремо [15]. В.Ф. Чиж виділяв дві групи злочинців: випадкових і звичних [16, с. 3, 11, 16].

Прихильниками кримінальної антропології були медики і психіатри П.Н. Тарновська, С.А. Беляков, П.І. Ковалевський, В.М. Бехтерев, Д.Н. Зернов, П.А. Дюков, А.Е. Щербак, І.П. Мержеєвський та ін.

П.Н. Тарновська як прихильник антропологічного напрямку проводила краніологічні вимірювання злочинців жіночої статі, стверджуючи, що вони в середньому мають інші антропологічні параметри, ніж законослухняні жінки; такі ж відмінності вона знаходила і у психічних властивостях; анатомічні особливості разом із етичними відхиленнями, на думку дослідниці, більш за все сприяють зародженню в організмі злочину. Неприятливі умови життя, виховання, поганий приклад або випадковість – всі ці зовнішні чинники легко можуть бути подолані без порушення етичних начал здоровим організмом, але вони справляють негативний вплив на схильних до вчинення злочину. Тому не можна тільки на основі анатомічних даних або природжених етичних відхилень вважати людину злочинцем. У цьому значенні тип природженого злочинця Ч. Ломброзо повинен бути відхилений [17, с. 111].

Необхідно зазначити, що сучасним вітчизняним послідовником теорій, висунутих П.Н. Тарнавською, є В.О. Меркулова, яка наполягає на специфічних ознаках жінки як суб'єкта злочину, викликаних антропологічними та психологічними особливостями статі [18].

На феноменологічному рівні кримінально-антропологічного напрямку позитивної концепції криминології у вивченні особи злочинця знаходився і П.І. Ковалевський, який пов'язував сутність та внутрішні закономірності криминогенної особи з процесами виродження. Він висловлював цікаві думки, засновані на власних спостереженнях, про вплив раціону їжі на формування особи дитини. В одних випадках її дуже багато годують м'ясом і вином, чим роблять із неї «роздратованого хижака», а в інших, за нестачі їжі, вона стає кволою, млявою і слабкою внаслідок дуже бідного кількісно і якісно годування й утримання [19, с. 22-23].

Злочинна людина, на його думку, в розумовому відношенні являє собою дефективність кількісну, без жодних аномалій в ясності, виразності й правильності механізму міркувань, думок, висновків та діянь. Поряд із цим він спостерігав недоліки відвернутого мислення і прогалини у вищих етичних поняттях [19, с. 247-248]. Захищаючи вчення Ч. Ломброзо від прихильників соціологічного напрямку, П.І. Ковалевський стверджував, що якщо італійський вчений вдавався до крайнощів і визнавав тільки природженого злочинця, то його супротивники занадто відхилилися в іншій бік, відкидаючи природженого злочинця абсолютно. Істина знаходиться, на його думку, посередині: природжений злочинець є, але він складає тільки частину всього класу злочинців [19, с. 283].

Вслід за Ч. Ломброзо П.І. Ковалевський виділяв типи злочинців: 1) природжений; 2) звичний; 3) випадковий; 4) психічнохворий. Він доводив у окремих випадках спадковий характер злочинних схильностей і стверджував про вплив пияцтва та сифілісу на потомство [19, с. 240, 247-248, 283].

Припущення про існування біопатичного типу злочинця в реальному житті висловлював і В.М. Бехтерев [20].

Спостереження та висновки представників антропологічного напрямку, незважаючи на безліч спірних питань і навіть безглуздостей, багато в чому розвинули теорію особи насильницького злочинця. Ними було зібрано й узагальнено багатий емпіричний матеріал. Вражає рете-

льність і копіткість, із якою проводилася ця робота. Дані тих досліджень надають неоціненну допомогу в інтерпретації уже на сучасному рівні особи насильницького злочинця.

Паралельно з антропологічним починає розвиватися соціологічний напрям. Одними із перших цей напрям стали розробляти вчені-юристи М.В. Духовський та І.Я. Фойницький, а також професор медицини М.М. Хомяков. Основні принципи їх підходу до вивчення особи злочинця були такі: не можна пояснювати сутність особи злочинця свободою волі; вивчати особу злочинця необхідно на основі даних кримінальної статистики, які доводять, що причини злочинності залежать не тільки від особистих властивостей людини, але й від суспільства, в якому вона формується.

І.Я. Фойницький підкреслював, що злочинець є продуктом власної особи настільки ж, наскільки він є продуктом природних та суспільних умов [21, с. 68]. М.М. Хомяков вважав у край ризикуваним захист особливого краніологічного *habitus* злочинця, зауважував, що вірити у відособленість злочинця від його середовища можна було тільки при ігноруванні саме цього середовища: при вивченні злочинця лише у порівнянні з середнім типом населення. «А так як злочинець в більшості випадків людина бідна, а бідність відхиляє тип, природно, що нерідко знаходили цілу масу ознак, особливостей його структури. Для антропології приставка «кримінальний» вже тому є нонсенсом, що *stipem* – злочин – пов'язаний скоріше з особистістю прокурора, ніж зі злочинцем» [22].

В кінці XIX – на початку XX ст. соціологічний напрям у вивченні особи злочинця підтримували багато видатних вітчизняних вчених. Серед них можна назвати М.Н. Гернета, Г.М. Бубіса, С.К. Гогеля, П.І. Люблінського, А.А. Піонтковського (батька), Н.Н. Полянського, В.Б. Станкевича, А.Н. Трайніна, Х.М. Чарихова, Е.Н. Тарновського, А.І. Ющенко, Л.І. Шейніса, С.В. Познишева, Е. Єфімова, С.П. Ординського, Л.І. Петражицького, В.В. Пржевальського, Б.І. Воротинського та ін.

Представники соціологічного напрямку хоча й надавали певне значення індивідуальним властивостям особи в генезисі злочину, але першорядну роль відводили впливу зовнішніх умов на зміцнення готовності суб'єкта до вчинення злочину. «Нехай злочинець... своєю особистістю підтверджує теорію виродження, нехай у нього погана спадковість, бо він син батька-злодія... але якими б важливими ні були усі ці дані, вони не можуть свідчити про переважаюче значення антропологічних факторів уже через те, що з першого дня народження людина потрапляє в соціальне середовище, умови та впливи якого неминуче конкурують зі впливом природних нахилів» [23, с. 342]. Найбільшу увагу серед індивідуальних чинників криміналісти-соціологи надавали статі та віку злочинців.

Доктор медицини А.І. Ющенко дійшов цікавих висновків про безперечний прояв ознак «злочинного» типу, в тому числі в осіб, котрі не вчиняли злочинів, які розглядаються тільки як ознаки виродження. Особливості формування особи злочинця полягають не у природжених особливостях, а у згубному впливі на особу соціальних умов, хвороб, особливо сифілісу та отруєння, а також алкоголізму. Згідно з двома течіями позитивістської школи він поділяв злочинців на два класи: 1) психічнохворих, дегенератів, куди включав і «злочинну людину» Ч. Ломброзо, злочинців за пристрастю (антропологічний тип); 2) деякі різновиди звичних та випадкових злочинців, які вчинили злочини переважно за негативних соціальних умов (соціологічний напрям) [24, с. 13, 27-28].

У виведенні подібної типології злочинця вбачаємо спробу еkleктичного поєднання антропологічного та соціологічного напрямів у підході до вивчення особи злочинця, що можна вважати при всіх недоліках цієї спроби початком подолання непримиренних суперечностей, з якими стикалися представники наведених шкіл.

Провідну роль у формуванні особи злочинця представники соціологічного напрямку вбачали у соціальних факторах (сукупності попередніх явищ, за якими результат настає безумовно, наставляв і буде наставати, поки існуватиме той самий стан речей) [25, с. 266]. Підставами, за якими вони пропонували виділяти криміногенну особу, були алкоголізм, цивілізація, сприйняття релігії, місце проживання, сімейний стан, професія, матеріальне становище, ціни на продукти та ін. [26], а негативні соціальні умови існування людини призводять до фізичного та морального отруєння в поганих будинках, до виснаження своїх сил у важкій та нездоровій роботі і мають своїм результатом вчинення бідними верствами населення переважної більшості злочинів [27, с. 148]. Як зазначав Л. Шейніс, ми не знаходимо у злочинному світі таких аномалій, які б дозволили нам дати цілком визначену формулу психіки злочинця. Представників цього

го світу пов'язує в більшості випадків відома спільність, але ця спільність свідчить тільки: 1) про загальну економічну убогість, алкоголізм і інші факти, що породжують зубожіння організму і 2) про однакове життя і, в основному, тюремне життя злочинців [28, с. 142].

Суть теорії факторів формування особи злочинця, на якій ґрунтувалися криминологи соціального напрямку, полягала у тому, що соціологія значною мірою виграє від поступового виключення із сфери її найближчих завдань турботи про відшукування чинника, до того ж первинного й найголовнішого, а також від її обмеження, у повній відповідності зі складністю суспільних явищ, вказівкою на одночасну й паралельну дію та протидію багатьох причин [29, с. XIV].

Хоча вивчення факторів, що формують явище та ознаки особи злочинця, у вчених цього напрямку мало часто неглибокий феноменологічний характер, проте їхні роботи дозволили з'ясувати тенденції в об'єкті, що вивчається, а також зібрати великий статистичний матеріал, що дає можливість уже сучасним дослідникам з урахуванням нового рівня пізнання інтерпретувати і пояснювати особу злочинця, у тому числі й особу насильницького злочинця.

Здійснений нами аналіз уявлень про особу злочинця у I – XIX ст.ст. свідчить, що погляди у різні часи були досить різноманітними. На ранніх етапах розвитку суспільства дослідники пояснювали причини вчинення злочинів впливом божественного або диявольського на особу злочинця, впливом психічних відхилень та соціуму. В період у XVI – XIX ст.ст. відбувається взаємовплив світових наукових досліджень щодо особи злочинця: вітчизняні вчені (юристи, медики, соціологи) у своїх дослідженнях спиралися на дослідження зарубіжних авторів, але й зарубіжні автори посилалися на вітчизняних дослідників.

Список використаної літератури:

1. Рогов В.А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV-XVII в.в. – М., 1995.
2. Бернер А.Ф. Учебник уголовного права. – Т. 1. – СПб., 1965. – С. 348-351; Будзинский С. Начала уголовного права. – СПб., 1870; Неклюдов Н.А. Уголовно-статистические этюды. – СПб., 1865; Левинский А. Курс уголовного права. – СПб., 1871. – С. 100.
3. Таганцев Н.С. Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву. – СПб., 1871.
4. Герберштейн С. Записки о Московитских делах. – СПб., 1900. – С. 60; Калачев Н. О значении Кормчей в системе древнего русского права. – М., 1856. – С. 6 Приложений.
5. Владимиров Л.Е. Курс уголовного права. – М., 1908.
6. Фельдштейн Г.С. Природа умысла. – М., 1898. – С. 1-3; Фельдштейн Г.С. Учение о формах виновности в уголовном праве. – М., 1902. – С. 456-469; Фельдштейн Г.С. Умышленное и непроизвольное убийство в ранних памятниках канонического права. – СПб., 1905. – С. 3-46; Фельдштейн Г.С. Главные течения в истории науки уголовного права России. – Ярославль, 1890.
7. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов н/Д, 1995.
8. Горегляд О. Опыт начертания российского уголовного права. – СПб., 1815.
9. Духовской М.В. Задача науки уголовного права. – Ярославль, 1872.
10. Ломброзо Ч. Женщина – преступница и проститутка. – М., 1996.
11. Неклюдов Н.А. Статистический опыт исследования физиологического значения различных возрастов человеческого организма по отношению к преступлению. – СПб., 1865.
12. Див.: Дриль Д.А. Малолетние преступники. Этюд по вопросу о человеческой преступности, ее факторах и средствах борьбы с ней. Вып. 1. – М., 1884; Дриль Д.А. Малолетние преступники. Вып. 2. – М., 1888; Дриль Д.А. Преступность и преступники (Уголовно-психологические этюды). – СПб., 1895; Дриль Д.А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – СПб., 1912; Дриль Д.А. Психофизические типы в их соотношении с преступностью и ее разновидностями (частная психология преступности). Нервные, истерики, эпилептики и оскуделые разных степеней. – М., 1890.
13. Дриль Д.А. Малолетние преступники. Этюд по вопросу о человеческой преступности, ее факторах и средствах борьбы с ней. Вып. 1. – М., 1884.
14. Дриль Д.А. Преступность и преступники (уголовно-психологические этюды). – СПб., 1895.
15. Чиж В.Ф. Преступный человек перед судом врачебной науки (Речь, произнесенная в торжественном собрании Общества российских врачей в память Пирогова, 27 декабря 1893 года в Петербурге). – Казань, 1894; Чиж В.Ф. Криминальная антропология. – Одесса, 1895; Чиж В.Ф. Достоевский как психопатолог. – М., 1895; Чиж В.Ф. Лекции по судебной психопатологии. – СПб., 1890; Чиж В.Ф. Медицинское изучение преступника. – СПб., 1894; Чиж В.Ф. Скрытая эпилепсия (К судебной-психиатрической казуистике). – СПб., б.г. Из «Обозрения психиатрии» №№ 5 и 6, 1900; Чиж В.Ф. Тургенев как психопатолог. – М., 1899.
16. Чиж В.Ф. Преступный человек перед судом врачебной науки. – Казань, 1894.
17. Тарновская П.Н. Женщины-убийцы. – СПб., 1902.
18. Див.: Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Автореф. дис. ... д-ра

юрид. наук. – Одеса, 2002; Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Монографія. – Вид. 2-е. – Одеса, 2003.

19. Ковалевский П.И. Вырождение и возрождение. Преступник и борьба с преступностью (социально-психологические эскизы). – СПб., 1903.
20. Ковалевский П.И. Эпилепсия и ее лечение. – СПб., 1900.
21. Див.: Бехтерев В. М. Лечебное значение гипноза // Соч. Акад. В. М. Бехтерева, орд. проф. Имп. Воен.-мед. акад., дир. Клиники душев. и нерв. болезней в С.-Петербурге. – Санкт-Петербург, 1900.
22. Фойницкий И.Я. Влияние времён года на распределение преступлений // Судебный журнал. – 1873. – Январь – февраль. – С. 22-68.
23. Хомяков М.М. Бедность и преступление (из области уголовной антропологии). – Казань, 1909. – С.209; Белиловский К.А. К вопросу об антропологическом типе преступника: Дис. ... д-ра медицины. – СПб., 1895; Корсаков С.С. По вопросу о свободе воли. – М., 1889.
24. Чубинский М.П. Курс уголовной политики. – Ярославль, 1895.
25. Ющенко А.И. Основы учений о преступнике, душевнобольном и психологии нормального человека. Введение в курс судебной психопатологии. – СПб., 1913.
26. Милль Дж. Ст. Система логики силлогической и индуктивной. – М., 1899.
27. Познышев С.В. Алкоголизм как фактор преступности. – М., 1915; Тарновский Е.Н. Движение некоторых видов преступности за 1895–1900 гг. в связи с введением винной монополии. – СПб., 1902.
28. Гернет М.Н. Общественные причины преступности. – М., 1906.

Надійшла до редакції 29.11.2011

ЄМЕЛЬЯНОВ М.В., здобувач
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.72 (477)

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ШАХРАЙСТВА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Розглянуто питання щодо визначення поняття та видів шахрайства, передбачених статтями Кримінального кодексу України, та надано їх загальну характеристику.

Ключові слова: шахрайство, склади злочину, види шахрайства.

Рассмотрены вопросы относительно определения понятия и видов мошенничества, предусмотренных статьями Уголовного кодекса Украины, и дана их общая характеристика.

Ключевые слова: мошенничество, составы преступлений, виды мошенничества.

The questions in relation to determination of concept and types of swindle, foreseen the articles of the Criminal code of Ukraine, and their general description are analysed here.

Keywords: swindle, compositions of crimes, types of swindle.

Відомо, що кримінальний закон, впливаючи на свідомість людей, є важливим запобіжним чинником, тому в системі заходів, що застосовуються для запобігання злочинам, важлива роль належить нормам кримінального права, оскільки передбачене нормою кримінального закону покарання здійснює загальнопревентивний вплив, запобігає вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. Це, у свою чергу, потребує вивчення та вдосконалення закону про кримінальну відповідальність взагалі й окремих його інститутів зокрема для вирішення складних питань. Одним з таких питань є питання кримінальної відповідальності за шахрайство.

Вирішенню питань кримінально-правової характеристики шахрайства приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних вчених: Г.М. Борзенков, Ю.М. Биков, Б.В. Волженкін, В.О. Глушкова, В.Г. Гончаренко, О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, П.М. Коваленко, Л.М. Кривоченко, О.В. Лисодед, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.Р. Мойсик, М.І. Панов, К.Л. Попов, В.І. Шакур, М.Д. Шаргородський та ін. При цьому наукові дослідження у зазначеній сфері останнім часом значно активізувались. Захистили кандидатські дисертації О.В. Смаглюк («Шахрайство за Кримінальним кодексом України 2001 року», 2004 р.), Мохаммед А.М. Байдусі («Кримінальна відповідальність за шахрайство за законодавством Єгипту, Йорданії, України (порівняльно-правовий аспект)», 2007 р.), Ю.Л. Шуляк («Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження», 2011 р.). Однак ці роботи здебільшого були прис-

